

OSMANLI DEVLETI'NIN
700. KURULUŞ YIL DÖNÜMÜ

XIII. TÜRK TARİH KONGRESİ

ANKARA, 4-8 EKİM 1999

Kongreye Sunulan Bildiriler

II. CİLT

TÜRK TARİH KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU
2002
ANKARA

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MİLLİYETÇİLİK (EN KALICI MİRAS)

İLBER ORTAYLI

Osmanlı İmparatorluğu, milliyetçi akımlar sayesinde dağılan tek imparatorluk değildi; fakat ne Rusya, ne de Avusturya-Macaristan'da ulusalcı akımlar bu derecede aktif ve silahlı eyleme dönüşmüş de değildi. 1804 Sırb ayaklanması ve özerkliği, ardından 1821-29 Yunan ayaklanması ve bağımsızlığı bu yönde etkilerde bulundu. Yunan bağımsızlığı, o tarihe kadar, denebilir ki kültürel bir milliyetçilik halindeki Ermeniliğin de eyleme geçmesi için örnek teşkil etmiştir. Diğer çok uluslu imparatorluklardan farklı olarak Osmanlı ulusları, Ermeni ve Bulgar örneğinde olduğu gibi "revolutionnaire diaspora"lar ve dahili ihtilal komiteleri teşkili gibi örnekler vermiştir.

Bunun dışında Siyonizm gibi dışardan gelen Yahudilerin yurt kurma çabası, son güne kadar siyasi varlığı zayıf olan Kürd ve Arab ulusçuluğu (bu sonuncusu kültürel planda güçlüydü) gibi örnekler vardır. En ilginç de Arnavut milliyetçiliğidir. Şemseddin Sami; (Fraşeri) hanedanının bu parlak üyesi hem Arnavut, hem Türk milliyetçiliğine hizmet etmiştir. Türk imlâsı, lûgat ve ansiklopedisi ve pek başarısız Türk roman denemesi (Taaşuk-ı Talat ve Fitnat) yanında Latin karakterli Arnavut alfabesi, grameri, ilk Arnavut tiyatro eseri (Besa), bu dual milliyetçiliği yansıtır. Ansiklopedisinin maddelerinde Arnavut ve Türk milliyetçilikleri abartmalı örneklerle görülür ki bir imparatorluğun yapısı ve İslam kimliği içinde anlaşılır bir tutumdur. Arnavut milliyetçiliğinin içtimaî bir ayaklanmaya dönüşümü ve bu ayaklanmanın gerçek bir ulusçuluktan uzak oluşu, Sultan V. Mehmed Reşad'ın II. Meşrutiyet'in üçüncü yılında yapılan Rumeli gezisinde görüldü. Bu gezi Arnavut milliyetçiliğini bertaraf etmeye yetmiştir. Bununla beraber 1912-13 Balkan bozgunundan sonra Arnavut ulusu var olmak için bağımsızlığını ilan etmek zorundaydı ve bağımsız Arnavutluk'un ulusalcı kültürel temellerini 19. asırda atılmış olması yaşamına yardımcı olmuştur.

Hiç kuşkusuz, Türk ulusçuluğu en geç safhada ortaya çıkmıştır. Bunun siyasî doğuşu imparatorluğun ana unsurunun siyasî sorumluluğu dolayısıyla gecikmiştir. Namık Kemal'in "vatan"ı, bugünkü vatan olmaktan çok, bir Osmanlı-İslam vatanıdır. Millet de öyledir. Siyasî Türkçülüğün ve ulusçuluğun yıkımla birlikte ortaya çıkması kadar doğal bir olay olamaz. Gene imparatorluğun Yahudi unsuru da Siyonizmle bütünleşmemiş, Osmanlılığı geç terk etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde Ermeniler ve Hellenler dışında Balkan Slavlarının milliyetçiliği örgütlü ve silahlıdır. Arabların ve diğer unsurlarını kültürel bir ayrımcılık olarak kabul etmek gerekir. Gerek imparatorluk ve gerekse bugünkü dünya için en sorumlu ve mirası yüklü olan oluşum ise Balkan milliyetçiliğidir.

BALKAN MİLLİYETÇİLİĞİ

Balkan milliyetçiliği; siyasî literatürde yeniçağ Avrupasının bir yan ürünü gibi tarif ve takdim edilir. Bu pek ezbere ve toptancı bir tariftir. Birçok tarihçi bu milliyetçiliğin

kaynaklarını aramak için, çoğu zaman Rönesans'a bile uzanamazlar. Fransa büyük devrimi, Napoleon istilâsı Balkanlarda ulusçuluğu yaratıcı hadiseler olarak gösterilir: Oysa Balkanlar ulusçuluk ve etnik münaferet için biçilmiş bir kütadır. Balkan halklarının kabilevî yapısı vardır / etnik bağlar canlıdır / Batı'dan kopuktur ve aynı zamanda Batı'nın içindedir. *Imperium* olgusuna kuzeybatı Avrupa'dan daha önce girmiş ve (Roma-Bizans) bu imparatorluğun içinde etnik oluşumun uzun süren sancılarını yaşamış ve bu nedenle de etnik oluşumun sert çizgilerine, yani tarihin bilincine sahip olmuşlardır. Balkanlarda tarih menkıbe ile iç içedir: Menkıbenin renkleri ve motifleri tarih yazımıyla birebir örtüşür; -ve tarih yazıcılık menkıbeyi izler; menkıbe tarih yazımını besler ve ikisinin de doğduğu ortam birbirine benzer; daha da önemlisi modern tarihin insanları, kendilerini menkıbevî devirlerin nesnesi olan toplumla aynileştirir ve büyük ölçüde de menkıbevî devri modern devrin insanı için zihinlerde tashih edilir. Bu asırda modern devrin toplumu da bütüncül (entegrist) bir yorumla bir takım nitelikler edinmeye zorlanır. Dünya tarihinde saptırılmış tarih yazıcılığın Balkanlar kadar yıkıcı etkilerinin görüldüğü bir dünya parçası yoktur, denilebilir. Hegelci teleolojik (gai) tarih felsefesi ve misyonu Balkan aydınlanmasını yönlendirmiştir.

Sonra bu toplumların (Balkanlıların) bir yönleriyle Batı Avrupalı toplumlardan bile daha çok birbirine benzediği; müşterek altyapının folkloru ve günlük hayatı kapsadığı bilinir; ne var ki bunların dış dünyada yani Batı Avrupa'daki algılama ve sınıflandırmaları da birbirinden farklıdır. Niçin Yunanlı, Bulgar'dan ayrı ve imtiyazlı bir yere sahiptir. Menkıbe ruhu sade Balkanlılar arasında değil; Balkanlılar sözkonusu olunca, başka kavimler ve gruplar arasında da öne çıkıyor. Rusya için Bulgarlar ve Sırlar önemlidir. Avusturya-Almanya için Sloven ve Hırvat; Türklere Arnavut ve Boşnak her zaman daha yakındır. Bunların içinde Rusya ve Türkiye'nin yaptığı tasnifin kendilerine göre bir nedeni var ve bir ölçüde gerçeğe dayanıyor. Balkanların bir önemli kısmının dindaşı ve ırkdaşı Rusya'dır. Bir önemlice kısmının dindaşı da Türkler; bu gerçek Balkanlıların bir kısmının baskıya uğradıklarında ve beynelmilel sorunların altında kaldıklarında yönelecekleri adresin kimler olduğunu belirliyor ve Türkiye ve Rusya da bu nedenle hiçbir zaman Balkan çekişmelerinin dışında kalamıyorlar.

Balkan milliyetçilikleri, milliyetçiliğin kendisi kadar eskidir; içlerinde tarih bilincine geç ulaşma dolayısıyla, yanlış oluşan kimliği tashih eden kavimler vardır. Ama Balkan milliyetçilikleri (Türkler ve Arnavutlar hariç) Balkan milletlerinin kendi içlerinde oluştuğu kadar dışarıda da geliştirilip desteklenmişlerdir. Slav kavimlerin ulusçuluğunu; Çekler ve Ruslar besledi, bilimsel kimliğin araştırılması ve siyasî destek yönünden... Yunanlıları ise bütün Avrupa bilimsel, malî, siyasî hatta askerî yönden destekledi. Tarihte Batı Avrupalı gönüllülerin ölmeye gittiği savaş Yunan ayaklanması diye bildiğimiz uzun savaştı. Bu tip bir romantik kitle desteğini, Avrupa bir daha ancak İspanya iç savaşında gördü (bu arada bir istisna 1848 Macar ayaklanmasını destekleyen Polonyalı ve İtalyan gönüllülerdi). O günden bugüne *Philhellenisme* bir Avrupalı icadıdır diye bilinir. Oysa çok geniş Avrupalı çevrelerde bundan söz edemiyoruz; bir anti-Hellen tutum bile vardır. İşin garibi Yunanistan Ortak Pazar-Avrupa Birliği'ne kabul edildikten ve Avrupa platformlarının üyesi olarak söz hakkı artıp, gördüğü malî destek de yükselince; Batı Avrupa'nın çeşitli çevrelerinde bu anti-Hellen söz ve davranış daha da arttı.

Balkan Hıristiyanları arasında bir tür ortak kimlik olan, Hellenizm ve Hellen kimliği vardı. Bu saf bir Hellenlik değil, Ortodoks-Rum inanç etrafında biçimlenen bir Hellenlikti. 18. yüzyılda birtakım Avrupalıların Bulgarla Helen'i ayırmadığı söylenir.

Bulgarların bir önemli kısmı, hem de okumuş yazmış ve tacir takımı da böyle bir kimlik ayrımı yapamıyordu. Mesela en tipik örnek, haklı olarak Bulgar eğitim hareketinin babası sayılan *Aprilov*'dur. *Aprilov* hayatının bir döneminde Slav ve Bulgar kimliğinden çok Hellen eğitimi almış bir Hıristiyon Ortodokstu. Ukraynalı tarihçi *Venelin*'in etkisiyle Slav ve Bulgar kimliğini benimsedi ve servetini ve vaktini Bulgar halkının eğitimine adadı. Rum-Ortodoks kimlik, Hellen temeline oturan ve onu aşan bir kimlikti. Bütün Hıristiyan Ortodokslar, Hellenliği etnik ve tarihî olarak fazla benimsemeden Hellen dilini, Hıristiyanlığı öğreten İncil'in ve liturjinin ve Hıristiyan akîde ve felsefesinin dili olarak benimsedi. Ana dilin yanında bizatihi din Hellen etnik kimlikte bağdaştırılır. Çoğu zaman kendini (Grek) olarak tanıtan kimse o dili iyi bilmezdi. Hellenlik gururunu da benimsemiş değildi; Ortodoks Hıristiyandı ve tabii Hellenlik'e tapınmazdı ama meselâ kendi Bulgarlığını da önemsemez, saygı duymaz ve fazla benimsemezdi. Hellenizm ve Yunanca Ortodoks Hıristiyanlığın ifadesiydi. Okumuşlar kadar, az okumuşlar da Yunanlılık ve Yunancanın ortak dil ve kültür dili ve ortak kök olduğuna inanırdı. *Pope Mihail*'in halka Yunancayı öğretmek (çünkü bu iyi Hıristiyanlık için gerekli görülürdü) için kaleme aldığı basit lûgatın başında bu ifade açıkça yer alır. İlk defadır ki 17. asırda Katolik Bulgar papazları; yani Katolisizmi Bulgarlar arasında yaymak isteyenler; Bulgarlılığın tarihî bilincini yaratmaya çalışıyorlar. Sofya'nın Katolik piskoposu *Peter Boğdan Buşkev* "Bulgar Çarlığının tasviri-Opisanie na bolgarska Tsarstvo" adlı eserini kaleme alıyor. Başkaları da var: Petar Parçeviç gibi... Ama Bulgarların çoğunluğuna hitab etmeyen bir akîdenin, yani Roma Katolisizminin hizmetindeki bu adamların mesajı kimsede pek derin etki yapmamış. İlk defa bir din adamının milliyetçi mesajı Yunanistan'ın kalbindeki bir manastırdan geliyordu; Aynaroz'da Hillander manastırı keşişlerinden *Paissiy*; "Bulgar dilini ve tarihini tanı! Çarlarını ve şanlı tarihini öğren" diyerek bir Slavyan-Bulgar tarihi yazıyor. *Paissiy* yanı başındaki Hellenlerden etkilenerek mi bu tarihi yazmış? Orası hiç önemli değil; Bulgarlar Hellen olmadıklarını biliyor. 1844'te İzmir'de *Konstantin Fotinov*, "Lyuboslovye" diye bir gazete çıkarıyor; İzmir'de gene bir takım Levanten ve Hellen unsurun yanında, Bulgar unsur kimliğini daha çok benimsiyor. Demek Hellen milliyetçiliği öbürleri için gerçekten bir model oluyor. Belirttiğimiz gibi Bulgar okullarının ve eğitimin kurucusu *Aprilov*; Bulgarlık bilincini Ukraynalı *Venelin*'in Slav tarihinden edinmiş; o vakte kadar kendinin Hellen dünyasının içinde sanyormuş. 1826 Mora ayaklanmasına kalabalık bir birlik teşkil eden Bulgar gönüllüler Hellenlerin yanında çarpışmak için savaşa katılmıştır; Yunan *Philike Hetereria* hücrelerinin üyesi olan Bulgarların sayısı kalabalıktır; ama Mora'daki kan ve can desteği iki kavmin münaferetinin tarihinde de önemli bir kilometre taşıdır. Nihayet 19. asırda Fener Patrikhanesi Balkanlı milliyetçilerin Bab-ı Âli, Bulgar halkı ve din adamlarının Rum metropolitler aleyhindeki faaliyeti ve gene Rum (Hellen) ruhbanın Bulgarları şikâyetleriyle meşguldü¹.

Tabii Bulgar halkı çareyi Ortodoks kilisesinden kaçmakta buldu. Roma'daki Papa onlara kendi dillerinde ibadet edecekleri bir özerk kilise vaad etmişti. Tıpkı Ermeni-Katolik, Süryan-Katolik, Kobt-Katolikler gibi... 1860'lı yılların başında her yerde Katolik-

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), 105277 no. *Ir Hariciye*, 1278. Bulgar milleti despotlarının Rum metropolidi aleyhinde izhar eyledikleri adavete dair, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, 21018/18 Zilkaade 1278/1862 yılı İrade Mec.-Vala: Niş metropolidi ile Bulgar beyninde husule gelen mübâyene ve teşekkül etmiş olan cemiyetin yatıştırıldığına dair.

Bulgar kiliseleri inşaatı için izin istenmeye başlandı². Rusya ilk anda ne yapacağını bilemedi. Rum patrikhanesine mi sahip çıksın, yoksa artık İstanbul sokaklarına dökülen Katolik Bulgarların milliyetçi taleplerine mi? Bab-ı Âli doğrusu biraz keyifle manzarayı seyretti, asayişin ucunun kaçacağını anlayınca da Bulgar kilisesini, yani Ortodoks Müstakil Eksarhia'yı tanıdı; ama Fener'deki Patrikhane ise ta İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar bu özerk (autocephal) Ortodoks Bulgar kilisesini tanımadı.

Balkan toplumlarının tarihî gelişimi genelde Batı Avrupa'ninkine benzemez. Osmanlı öncesi tarihin bir geç feodal düzen olduğu, çözülmekte olduğu ve ufuktaki Rönesans'ın Osmanlı istilâsı ve feodal restorasyonla (!) kesildiği; yani ilerleyen tarih çarkının durduğu, 1945 sonrası Milliyetçi-Marksist tarih yazımı (meselâ Bulgaristan'da Dimitir Angelov) tarafından ileri sürüldü. Gerçi bu gibi yorumlar ülkelerin kendi akademileri dışında da kimseden kabul görmedi. Ama akademi güçlü bir organ; bu Marksist milliyetçi tezler, Marksist yorumcuların bile tepkisini çekerken; okul ve üniversite sistemiyle bütün kavmin ezberlediği mütearifeler haline geldi. Meselâ Yunanlılar akademisiz amatör gayretkeş tarihçiler aracılığıyla okul kitaplarına ayıklanması zor mütearifeler yerleştirdiler.

Balkan ülkeleri için feodal magnatlardan, burjuvazinin doğuşundan söz etmek abes; Osmanlı'nın hakimiyeti eski toprak lordlarını yavaş yavaş emmişti. Çiftlik sahibi veya esnaf irisi ve Orta Avrupa ile ticaret sayesinde 18. yüzyılda ve 19. yüzyılda zenginleşen bir grup dışında bu ülkelerde öyle öncü ticarî burjuvazi de yok. 19. yüzyıl başında Yunanistan'ın zenginleşen armatörleri öncü olmaktan çok arttı; ihtilâl ayaklanan gemici vs.nin ardından katılıyorlar. Peki kimdir Balkan milliyetçisi; Balkan milliyetçisini Osmanlı yaratmış denebilir. Kalıplaşmış sınıfların ve sınıf kültürünün olmadığı yerde; köyden çıkma kabiliyetli genç, şehirli esnafın çocuğu, cevval ve hatib bir din adamı (Papaz Mihail, Sofroni Vračanski, Paissi Hilanderski vs.), 18-19. yüzyıllarda doğan milli aydın sınıfların üyeleridir. Balkan aydınının Avrupa'daki diasporadan beslenme şansı da var. Venedik, Viyana, Berlin, Londra, Paris'teki kolonileriyle Yunanistan da konuda bir bakıma daha talihlidir. Ama hem Sırların hem Bulgarların Orta Avrupa'da tüccar kolonileri var. Bunlar Balkan ülkelerine Alman dili ve Alman kültürünü taşımışlar; dolayısıyla Balkanlar bir yanıla Fransa ve Anglo-Sakson, bir yanıla Germen kültürünün serpintilerine açık olmuş. Rusça İkinci Dünya Savaşı'na kadar, Slav bölgesinde Balkan Slavlarının büyük egzotik ülkede konuşulan kardeş dilidir. Rusya, yüz yüze geldiklerinde, iç içe girdiklerinde Balkanlı kardeşlerin gözündeki büyüğü kaybolan bir büyük kardeşdir.

Friedrich Engels; Rusya'yı Balkanlardaki ahalinin beşte birinin dini ve diliyle yakınlığı olan, başarılı bir kuvvet diye tarif eder (Batı Avrupa için ise bu dünyada bilgisiz; Alman Joseph Hammer dışında bu dünyayı tanımayan dandy diplomatlarla temsil ediliyor, der). Engels Rusya'nın Balkanlara nüfuz etmesinden hiç de hoşlanmıyordu. Balkanlı ve Sovyet Marksist tarihçiler bu gerçeğe ve yazılara hiç değinmedikleri gibi, kendi ulusçu özentisi yorumlarında da nasılsa Marx ve Engels'e müracaat edebiliyorlardı. Sovyet tarihçi akademik Norocnitskiy bir tebliğinde³ "Türk-Rus savaşı ve Rusya'daki ilerici çevreler" başlığı altında Rusya'nın Balkan politikasına ilericilerin göstermediği

² BOA'da İradeler tasnifinde bir yılın içinde Filibe, Kazanlık vs.de onu aşkın Katolik kilisesi inşaat iznine rastlandı.

³ 1976 Ankara Balkanistik (AIESEE) Kongresi.

destekten söz ediyordu. Marx ve Engels'in Rusya'nın Balkan politikasına karşı yazılarını pek zikretmediydi.

Tabii Rusya ve Balkanlar zıt akımlar ve themalardan oluşan bir romanıdır. Rusya'nın asileri ve münevveri, "zavallı Bulgarlar"a acıyordu; Karadağ ve Sırbistan'daki kardeşleri için ölüme koşuyordu deniyor; kimler koşuyordu acaba? *Lev Tolstoy* ünlü "Anna Karenina"sının sonunda iğneyi batırıyor. Anna'nın intiharından sonra adamakıllı işe yaramaz hale gelen *Vronski* gönüllüler alayındadır. Tolstoy'un deyişiyle okuyucusuz gazetelerin yazarları ve üyesiz partilerin liderlerinin kışkırttığı kalabalık, Slavları kurtarmaya koşuyordu. Bir zabıt evine mektup yazıyordu Bulgaristan'dan; "Bulgarları kurtardık; peki bizim zavallı mujikleri kim kurtaracak?" Balkanlı Slav gençlerden Slav anavatanına okumaya gidenler, bir müddet sonra Rusya'nın çelişkilerini gördüler; yüksek düzeyde dar bir aydın tabaka, çok zengin müsrif toprak sahipleri, irtikâbla çalarak yükselen bir burjuvazi, gaddar bürokrasi ve geniş mujiklerden oluşan bir tebaa... Balkanlı'nın yurdundaki uyanık ve bilmiş köylüyle mukayese edilemezdi bu henüz emancipationunu tamamlamamış, sefil insanlardan oluşan tebaa... Kendi Balkan köylüleri onlardan daha iyi durumdaydı; sırtlarını Rusya'ya döndüler, yüzlerini Batı'ya; yükselen Prusya Balkanlara daha cazib göründü. Balkan milliyetçileri için Türk farklıdır. *Karavelov* "Türk'ü ne Tanrı ne de Şeytan insan haline getirebilir" derken, "Çorbacı, metropolit (Hellen asıllı) ve Türk yönetici üçlüsü ağaçlara asılmadıkça Bulgaristan kurtulamaz" der. *Vasil Levsky* ise bir Balkan konfederasyonunda herkese, Türk'e de yer verir. Çok önce Hellen *R. Pharaïos* muhayyel konfederasyonundan Türkleri dışlamıştı. Balkanlarda federasyon ve birlik; o günden bugüne zaman zaman ortaya çıkan bir özlemdir. İki adet Balkan paktı (1930'larda Atatürk'ün önderlik ettiği) ve II. savaştan sonra da Türkiye ve Tito Yugoslavyası'nın başı çektiği paktlar bile, arada büyük devletler olmadığı için yaşamadılar. Atatürk Yugoslav kralı Aleksandr ile İtalya'ya karşı Balkan paktını güçlendirirken, sac ayağının biri Venizelos çoktan ittifak için Roma'nın yolunu tutmuştu. Balkanlı'nın ittifak anlayışı, büyük bir Avrupa devletiyle beraber olmaktır. Kan ve barutla bağımsızlık alan Cumhuriyetçiler; işsiz Alman prenslerini hükümdar olarak kabul edip önlerinde bin yıllık milli hanedanın varisleri gibi eğilmişlerdir. Tek istisna Sırbistan'ın iki, milli hanedanıydı; onların da birbirleriyle devamlı kavgası ve karşılıklı darbeler ülkeye pahalıya mal oldu. Ülkelerin içinde Alman partisi, Anglo-Fransız partileri iktidar kavgası yaptılar. Rus taraftarları Slav devletlerde bile aslında zayıftı. Balkanlarda Rusya ciddi bir akîd yapılmayan ve Batı devletleri lehine unutulmuş bir kardeşti. Bulgaristan prensliğinin akîl başbakanı *Stambulov*'un ilk işi Rusya'ya sırtını dönmek, Batı'ya yanaşmak ve Osmanlı Devleti ile sözde var olan vassal-süzeren ilişkilerini Rusya'ya karşı vurgulamak oldu. Böyle bir görünüm işine geliyordu. Öte taraftan da bağımsızlık desteğini Batı Avrupa'da arıyordu. Balkanlarda Rusya bu nedenle II. Dünya Savaşı sonrası, Bulgaristan hariç hiçbir zaman hakimiyet kuramadı. Bugün de eskisi gibi Alman-Avusturya bloku sızıyor; bu yazgı Balkanlar için acaba ebedi mi?*

* Zaten işin doğrusu İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar Balkanlara Batı Avrupa ve özellikle Orta Avrupa sermayesi ve teknolojisi girmişti. Rusya ortada yoktu; ABD ise henüz ortalarda yoktu, tanınmıyordu (Bkz. Cyril Black, "Russia and Modernization of Balkans", *The Balkans in Transition*, Berkeley, 1963, s. 161). Şimdi Sovyet sefaret personeli ve çeşitli heyetleri ve çeşitli heyetlerin kinayeli ifadeye ve kapalılığa ihtiyaç duymayan tavırdan ve üslubundan sonra ABD elçisi ve misyonların müdahaleleri hepsine daha sempatik geliyor olmalı; gerçek şu ki Balkanlar artık Almanya ve ABD'nin nüfuz alanı olacak. Bu devletçiliklerin onlara sırtını dayayarak her şeyi yapmalarını için; daha açık deyimle; Türkiye'nin bu ülkelerdeki kendi etnik ve kültürel azınlıklarını koruyabilmesi için, Türkiye de sık sık bu ülkelerde patlayan krizlere taraftar olacak. Çünkü Balkan milliyetçiliği hayata kaldığı yerden devam ediyor, zaten aslında hiç ara vermemişti.

Balkan milliyetçisi 15. yüzyılın Slav irredandistleri olan *Ivan Gunduliç* ve 17. yüzyılın *Juraj Krijaniç*'inden beri şair ve din adamlarıdır. Hiçbir sınıfı tahlile girmeyelim; milliyetçiler şairler ve papazlardır. Bunlar yani Gunduliç gibi 16. yüzyılda İtalya'dan ilim ve fikri öğrenip Polonya'dan siyasî destek bekliyorlardı. 17. yüzyılda Polonya ümit verici görünümünü kaybetti. Bu yüzden Krijaniç Rusya'dan umut bekliyor. Ama birtakım kilise papazı, zenginleşen köylüler başka bir dünyadaydı. Osmanlı ile iyi geçinen ve Fener'le kavga edenler var. Fener'in yüzünden etnik milliyetçiliği kuvvetlenen var. Çetecilik Balkan tarihinin temel kurumudur. Komita siyasî partinin zayıf olduğu dünyada siyasî örgütlenme biçimidir. Merhum Tank Zafer Tunaya haklı olarak işaret etmiştir; "*İttihat Terakki*'nin kozası ve örgüt modelini Paris, Londra, Brüksel'de değil; Balkan komitalarında arayınız" diye... Komitacılık temeli bağımsızlıktan sonra, hürriyet ve demokrasi değil; kavga, kin ve diktatörlük gelirdi. Skupçina'da Hırvat milletvekili tabancı ile vuruldu. Sırbistan gizli polisi Hırvat ve Slovenlere güvenmediğinden gizli polis içinde başka bir gizli polis (Karael) kuruyor, buraya sırf Sırp kökenli memur alıyordu.

Hem halkın gelişmesini hem de diktatörlüğü besleyen; hem milliyetçiliği, hem de dış dünyaya yamanmayı kolaylaştıran iki kurum vardır. Eğitim ve basın. Prenslik ve krallık idaresi Bulgarların eğitimine Rusya Çarlığı ve Osmanlı'ya göre; çok daha fazla para ayırıyordu. Gazete bir haber organı olmaktan çok, tıpkı bizdeki gibi hatta daha fazla olarak, tarih, coğrafya, edebiyat ve ilimleri öğreten bir organdı. Gazete güvenilen bir organdı ve gazeteciyle öğretmen Bulgar, Sırp, Yunanlı, Romen toplumlarında Delphoi kâhini gibi etkiliydiler. Diktatör rejimler de doğrusu bu iki organdan iyi istifade ettiler. Politikaya giren veya çekilen öğretmen ve profesör Balkan toplumlarının tipik adamıdır ve bu iki zümrenin slogan ve yorumları kadar mudhike (grotesk olay) de az bulunur. 19-20. yüzyıllarda Balkanları inşa eden ve yıkan zümre; bilgisizlik ve tecrübesizliklerine karşın cüretkâr ve örgütçüydüler. Aydın gibi zor tarif edilen kavram bu ülkelerde kısa sloganla tarif edilir; "halkına inen sorumlu adam... vs." ve Batı'da az kullanılan bu kavram burada ağıza sakızdır. Son asır Türk münevver veya aydını da bu zihniyete göre tarif edilmiştir. Batı'da kimse "aydın" lafını kartvizit olarak kullanmaz; buralarda bu bir kimliktir. Meselâ Sofya Üniversite dekanı mezunlara "birazdan diplomalarınızı alacak ve milli aydın sınıfımıza katılacaksınız" diyordu. Budapeşte Çeper endüstri tesislerinde Karl Marx'ın kapitalini okuyarak umutlanan ve aydınlanmış çehreli bir işçi heykeli vardır. Balkan ve Ortadoğu aydınlarının hepsi bu heykel gibiler. Bir iki roman çevirisi, yanlı ve basit üslublu bir iki tarih kitabı, vülgarize bir felsefe risalesi (çeviri) tabii bolca şiir, aydın olmaya yeter. Batı Avrupalı'nın aksine nesirle eğitilen ve nesirle eğiten biri değildir; şiirin büyümesine, etkileyen kolaylığına sığır; şiirle öğrenir, şiirle düşünür. Ulusçuluk, demokrasi, sosyalizm hepsi şiirle birbirine karışır ve hayatta traji-komik uygulamalar bu rüşdüne ermemiş heyecan ve sözde fikrî temel üzerinde inşa edilir. Şairlerinin şairin ötesinde mütefekkir ve önder olarak tanıma çocukluğu, Balkan ve Ortadoğu ülkelerinde yaygın ve ortak bir tutumdur. Duygusal yoğunluk ve bilgisel sıklıkla bazı gruplar sevk-i tabii-i kader ile iktidara ulaşır, ülkeyi kurtarmaya, dünyayı kurtarmaya kalkar ve tamiri olmayan hatalarla yurtlarını sarsıntılı bir tarih yolculuğuna çıkarırlar. Köylünü kasidelerle översin, ama itimat etmezsin, tabii büyük hayaller için cepheye sürersin; sonra mersiye yazarın. Osmanlı'dan kurtulduktan sonra Balkan savaşları, Birinci ve İkinci Dünya savaşları Balkan ülkeleri için böyle acılı ve entegrist milliyetçilik olaylarıyla doludur. Acaba bu çocukluk arazi kayboldu mu? Buna dair pek kuvvetli deliller ve göstergeler yok ortada. Değişen dünyanın yarattığı yeni şartlar ve gelişen olaylar Balkan sözünü tekrar ürkütücü hale getiriyor. Balkan milliyetçiliklerinin en problemlisi yanı şudur; özellikle 18-

19. yüzyıllarda bu ülkelerde yaşam Batı ve Orta Avrupa'yı Avusturya-Alman tarzına bürümüş. Milliyetçilik kendi özgün geleneksel yaşam biçimini ve kültürünü savunmak derdinde değil. Bu anlamda bir geleneksel muhafazakârlıktan çok değişimci ve modernist bir saldırgan grup söz konusudur. Milliyetçiliğin en hızlıları, ancak hangi Blok'un adamı ve mukallidi olmanın kavgasındadır. Buralarda milliyetçilik komşunun toprağını kırmak ve bölgede nüfuz kurmak kavgası anlamına geliyor. İşte maalesef bu asrın iyimser değerlendirme ve düşünce sahipleri bu nedenle Balkan coğrafyasında sukût-ı hayale uğramaktadırlar.

BALKANLAR VE OSMANLI MİRASI

(Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tebedan, etnik kimliklere dönüşüm)

Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik kimliğin biçimlenmesi her şeyden önce modern Balkan dünyasının oluşumu tarihidir. Balkanlarda milliyetçilik; Hıristiyan halklar yani Hellenler ve Slavlar arasında oluşmuş ve Slav milletler Hegelien teleolojik (gai yorum) tarih anlayışıyla, 19. yüzyıl milliyetçi tarih anlayışının denilebilir ki en usta örneklerinden birini vermişlerdir. Buna karşılık Türk, Arnavut gibi Müslüman halkların ulusçuluğu ve Ortadoğu'da modern milliyetçilik olan Siyonizmin Osmanlı toprağında yerleşmesi geç olmuştur. Hatta Arab milliyetçiliği de esas itibariyle 19. yüzyıla özgüdür ve örgütlenme ve etniklik bakımından Birinci Dünya Savaşı'nda imparatorluk yıkılana kadar pek önemli bir olay sayılamaz. 19. yüzyıl boyu modern milliyetçilik Osmanlılık (ottomanisme) ideolojisi tarafından önlenmiştir. Osmanlılık klasik imparatorluğun tarihî bir *residue*'si (tortu) değildir; tamamiyle 19. yüzyılın şartları içinde modern bürokrasinin yarattığı ve her dinî ve etnik gruptan Osmanlı'nın mensup olduğu seçkin sınıfın bir ideolojisidir (Kaiserreichs-nationalismus). Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hakların milliyetçiliği ve bu imperial ideoloji iki zıt akımdı, meselâ Yunan ayaklanması sırasında Hellenlerin milliyetçiliği ile Hellen unsurun elinde ve yönetiminde olan Fener patrikhanesi arasındaki zıtlık, hatta gerilim bunun örneğidir. Milliyetçilik Hellen-Türk çatışmasını Osmanlı elit çevrelerine kadar sürükleyemedi, ama Hellen elitiyle Yunan adaları ve anakarası arasındaki gerilim başlar.

Alexandre Sfini⁴ 17. asırdan 19. asra kadar fener tarihinin güzelliğinden; bu efendilerin Türklere ehven-i şer diye baktıklarını söyler. Yunan dilini, klasik Yunancayı ve Batı dillerinden bir ikisini bilen bu efendiler; Türk dilini de bilirler, öğrenirlerdi ve bir yerde Osmanlılık kimlik ve duygusunu taşıyan seçkin grubu ouştururlardı. Fenerli beylerin bu Osmanlılık duygusunun müteaddid örneklerini verebiliriz. Meselâ Londra sefirimiz *Kostaki Musurus Paşa* Yunan milliyetçilerinin başlıca hedefiydi. Atina'daki orta elçiliği sırasında Yunanlıların suikastine uğradı ve sol kolu sakat kaldı⁵. Ama tabii bunlar arasında *İpsilanti*'ler gibi Yunan milliyetçiliğine meyledenler de vardı. Fenerliler jeneolojik nitelikleri itibariyle ilginçtir ki; ciddi tetkiklere ve toplu bir eser yazımına konu olmamıştır. Oysa Osmanlı tarihçiliğinde bunlar kadar yerli ve yabancı kalemde sözü edilen grup az bulunur. Ahmed Vefik Paşa ki, aslen Hellenize olmuş eski bir Bulgar ailenin ihtida etmesiyle onların torunu olarak tarih sahnesine çıkmış bir dahimizdir; Yunan diline (eski ve yenisine) vukufuyla tanınır ve daha da çok bilinen yönü, şedid Hellen düşmanlığıdır. Aslında klasik Osmanlı İmparatorluğu'na göz attığımızda göze

⁴ Alexandre Sfini, "Fenerlilerin Günlüklerinde Değerler Sistemi ve Usuller", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, İstanbul, Yurt, 1998, s. 91-102.

⁵ Sinan Kunalp, "Kostaki Musurus Paşa", *TTK Belleten*, Ankara, 1990/Nr. 3, s. 421, 35.

batan iki renkli unsur *Hellenler ve Türkler*dir. 18. yüzyıl Avusturya Şitirya (Steiermarht) bölgesine ait bir halk resmi; Avrupa milletlerini allegorize eder ve özelliklerini mukayeseli olarak tasvir eder. Bu milliyetler tablosunda en seçkin ve makbul karakter İspanyol'dur (Avusturya'nın Katolisizmi ve Habsburg geleneği bunda etkili olmalı). En geri ve ahmak tip "Moskovit" denen Rus'tur... İsveçli, Polonez ve Macar sıralamayı menfi olarak izler. Alman, orta vasıflıdır (Avusturyalı deyu bir kimlik yoktur). 18. asrın halkı bugünkünden farklı bir kimlikler dünyasıdır. Fakat asıl ilginç; sarıklı ve cüppeli tipin "Türk oder Grick" Türk yahut Yunanlı olmasıdır. Şeytani dinli ama zeki, memleketi güzel, hükümdarı *tiran* olan bir tiptir bu... Avrupa halkının büyük çoğunluğu "aydınlanma ve filhellenisme" denen devirde Türk ve Hellen unsuru birbirinden ayırmaktan acizdir⁶.

Osmanlı cemiyetinde Fransız aydınlanması ve milliyetçiliğinden önce Hellenler ve Slavlar arasında ulusçuluk fikirleri vardı. Bu Fransız ekolünün asıl etkilediği unsur Türklerdir. Özellikle Trablusgarb savaşı, Balkan faciası, Türk unsuru milliyetçiliği nazari değil, tecrübi olaylarla ve silinmez izlerle öğretmiştir. Bugünkü milliyetçilik ve bazı çevrelerde de bunun aksine Türk milliyetçiliğini okul tarih eğitiminin eseri olarak gösteren yazarların gerçekte bağı yoktur. Türkiye'de tarih eğitimi kitlelere herhangi bir şeyi aşılamayacak kadar zavallı durumdadır ve hep öyleydi (ilk Cumhuriyet yılları hariç). Şüphesiz Türklük, dile ve Müslümanlığa dayanıyor. Türk olduğu halde Müslüman olmayan Karamanlı, Gagavuz gibi unsurların Türk kavramından hatalı olarak dışlanmaları bunu gösterir, sonra kamufle ettiler. Maalesef bu mirasın etkisiyle yeni Türkiye Cumhuriyeti Karamanlı Rum dediği Hıristiyan Türkleri mübadeleye tabi tutmuş ve Yunanistan'da mutsuz bir zümrenin varlığının vebalini üstlenmiştir.

Buna karşılık Girid halkı, Balkanlar'daki Pomaklar da Müslümanlıkları dolayısıyla Osmanlı-Türk kimliğini benimsemiş ve bu kimliğin bedelini kanla ve ızdıraqlarıyla ödemiştir. Osmanlılık, Türklük için bir ön aşamadır ve 19. yüzyılda dinî, dili farklı insanlar bir Osmanlı eliti oluşturuyordu. Nihayet Müslümanlığa dönen Polonya-Macar milliyetçi mültecilerini ele alalım. Bunlar "Türk" olmuş, bunu benimsemişlerdir ve bu ilginç grup ve çocukları da gelecekte Türkiye'nin içtimai ve kültürel hayatını etkilemeye devam etmişlerdir.

Buna rağmen bu süreç Anglo-Saxon bir terim olan "nation-building" kavramıyla ifade edilemez. Bu kavimler mazide kendi devletleri, yazılı edebiyatları, hatta bağımsız kiliseleri olan toplumlardı. Bulgar, Sırb kiliseleri Rum-Ortodoks ritüelde olmalarına rağmen kendi bağımsız ve milli karakterleri vardı. İtiraf etmek gerekir ki; Fener'deki Patrikhane'nin bu konudaki baskısına rağmen bu toplulukların kiliselerinde milli dildeki liturji ve ibadet devam etmiştir (Bizzat Bulgar araştırmacı *Paulina Tskalova*'nın araştırmalarında da bunu görmek mümkündür)⁷ ve Osmanlı idaresi zamanında Fener Patrikhanesi bu halkların etnik niteliğini ve rengini ne silebildi ne de belki böyle bir amacı vardı.

Balkanlarda Rum-Ortodoks inanç kendini etnik bir kimlik şeklinde de ifade etmiştir. İyi eğitim görmüş bir Bulgar, bir Ortodoks Arnavut kendini Hellenlikle aynileştirir. İşte

⁶ Viyana Museum f. Volkskunde, Inv. No: 30.905, *Maria Theresia und ihre Zeit Exhibition*, Wien, 1980, no: 135.01.

⁷ Paulina Tsakalova, "O Bolgarskom muzikol'nom folklore v epohu vozrajdania", (Bulgar Rönesansı Devrinde Müzikal Folklor)ın *Blgarskata Natsija prez v'zrajdajeta BAN*, Sofia, 1980, s. 484-50 et Svetlana Kujumdjieva, "k'm v'prosa za razvitieta i haraktera na ts'rkovnata pesennost u naş prez epohata na Osmanskoto valadiçestvo", (Osmanlı Devrinde Bulgar Kilise Şarkılarının Gelişimi Meselesi) *ibid.*, s. 504-616.

bu safhada Rusya'nın Balkanlar'daki etkisi durumu çok değiştirmiş ve denebilir ki Bizans Hıristiyanlığının getirdiği bir tür Hellen bilinci yerini Slavlığa bırakmışsa, bunda Rusya kilisesinin, maarifinin ve Çarın dış bakanlığının faaliyeti etkili olmuştur.

Yunanca, Balkanlar'ın ticari *lingua franca*sı idi. Fakat daha önemlisi Fener'deki Patrik'in ve kilisenin ve okulun diliydi. Hellenlikle Hıristiyanlık o derece özdeşleşmişti ki; daha önce zikrettiğimiz gibi, 19. yüzyılın başında *Moschopolis* (Voskopoje) bu bir Eflaklı papaz olan *Pope Daniel* "Izagogi Didaskalia" adlı popüler gramer ve lûgat kitabında herkesi Ortodoks dininin dilini öğrenmeye ve bu dili konuşmaya çağırıyordu (yani Yunancayı). Öte yandan Türk kimliği de Balkanlar'daki Müslümanlar arasında aynı rolü oynuyordu. Din dolayısıyla Türklere yakınlık duyanlar, onların dilini de benimsedi.

Gerek Türk tarih yazımında, gerek bazı Avrupalı yazarların arasında; Rusya'nın Balkan Slavları arasındaki etkisini abartanlar olmuştur. Gerçi Rus dili ve panslavizmi Balkan Slavlarını etkiledi, hatta dillerinde "Russisme"ler yer aldı. Ama Balkan Slavlarını çağdaş dünyaya açan dil, asıl Almanca olmuştur. Avusturya ile olan ticaret Sırp lar arasında da, Bulgaristan'da da yeni bir sınıf yarattı; Avusturya'ya yerleşen Slavlar o ülkenin dinî inancını değilse de, edebiyatını ve kültürel anlayışını aldılar.

Balkan Slavları kadar Hellenler arasında Türk dilinin üstünlüğünü artırma ve Türkçeyi bir *lingua franca* konumuna getirme konusunda 19. yüzyılın Osmanlı idaresi çok çabalar gösterdi. Okullara Türkçe dersi, Türk tarih ve edebiyatı konuyor ve gayrimüslim okulların programı ve faaliyeti teftiş ediliyordu. Öte yandan Hellen okullarında devlet aleyhine konular öğretildiği ihbarları da yayılıyordu. Böyle ihbarlar bazı zaman o cemaatin üyeleri tarafından yapılırdı. 1860 yılında böyle bir olay görülüyor⁸. *Halki*'deki (Heybeliada) seminerin Filipaki adlı öğretmenini Bab-ı Âli'ye seminer hocalarının zararlı fikirler telkin ettiğini ihbar etti. Bu bir basit hıyanet olayı değildir; bu Bizantin-Osmanlı bir tutumla, taze Hellen milliyetçiliğinin çatışmasının sayısız örneklerinden biridir. Osmanlı resmi ideolojisi 19. asırda yeni kurduğu okullarda gayrimüslim milletlere % 33'lük bir kontenjan tanıdı. Böylece Osmanlılık ideolojisi, her etnik-dinî gruptan elit sınıfı yaratacak bir yöntem bulmuştu ve bu yöntem işledi de (Evvvela gayrimüslim milletler bu imtiyaz için aralarında çatıştı. Meselâ 1857 yılında Tıbbiye Mektebi'ndeki Ermeni talebenin sayısının 50'den 55'e çıkarılması için, Ermenilerin Rumların kontenjanları aleyhinde Bab-ı Âli'ye müracaat ettikleri görüldü ve neticede muvaffak oldular. Bürokraside Rum-Fenerli beyler yerlerini kaybetmeye başladı. Onların yerini Ermeni, Türk, Bulgar, Yahudi gibi unsurlar aldı). Osmanlı Hariciye Nezareti'nde ve 19. yüzyıl sonunda taşra idaresindeki memurlar arasında bu kozmopolit gelişmeyi görmek mümkündür⁹.

Federalizm: Ulusalçı programlarda "Federalist" tutum ilk safhadır. Rhigas Velestinis'ten beri Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusalçı ihtilalci unsurların önerdiği yeni rejim, yani anayasa projeleri federalisttir. Bulgar gizli ihtilal komitesi de 1860'larda önerdiği anayasa tasarısında; Sultan Abdülaziz'i "Osmanlı Hakanı ve Bulgar Çarı" olarak nitelemek istiyor. İki meclisli ve Bulgar Kilisesi'nin bağımsız olduğu bir imparatorluk

⁸ BOA, *İrade Hariciye*, Nr. 10276, 12 Safer 1277/30 Ağustos 1860.

⁹ İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *II. Abdülhamid Devri Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, 1994, s. 163-71.

modeli öneriyordu¹⁰. *Pitziptos Bey* gibi Fenerli-Hellen bazı aydınlar, 19. yüzyılda dahi bir yeni Bizans, Hellen-Türk bir imparatorluk öneriyorlardı. Arab aydınları bu dönemde Butrus Bostani, Corci Zeydan, A. Kewakebi gibileri; hilafetin Türklerin uhdesinde bulunmasına karşı olduklarını belirtiyorlardı. Bununla beraber Arablar henüz bağımsızlık için hazırlıksızdı ve devlet ve Sultan aleyhine bir girişimleri yoktu. *Bizans* sözü Rönesans'a has bir deyim (16. asırda *Hieronymus Wolff* kullanmıştır). Bizanslılar kendilerine Romanioi (Romalı) derdi; Türkler de bu ülkeyi İklim-i Rum (Roma ülkesi), Saltanat-ı Rum (Empire Romania) gibi tabirlerle adlandırır, kendilerine Rumî (Romalı) derlerdi. Hellenizm ve Türkizm Balkanlarda Hıristiyanlık ve Müslümanlık etrafında biçimlenen iki kimlik iken (Carlo Ginzburg'un *Il formaggio e i vermi* adlı kitabında *Turco* deyimini Müslüman ile eşitir), 19. asır boyunca milli kimlikler tarafından erimiştir... Fener'deki Patrikhane, okumenik bir kurum olarak bu milliyetçi parçalanma ile erimiştir ve ilk darbeyi de Yunan bağımsızlığı ile yemiştir. Türkler ona Rum-Ortodoks Patrikliği derler. Bu, "Oecumenic Patriarchat"dan farklı bir deyim değil; çünkü *Oecumenie* insanların yaşadığı dünya parçası, yeni Roma'nın hakimiyet alanı demektir. İmparatorluğun bu parçalarının erimesi ile Hellenisme, Slav milliyetçilikleri, ardından Türkçülük çıktı; öyle ki 19. asırda Şemseddin Sami Fraşeri hem Arnavut hem Türk milliyetçiliğini birlikte götürüyordu ve Sadrazam Said Paşa'nın panislamizmi ise temel unsuru Türk olan bir panislamisme idi.

Daha açık Türkçüler de vardı: Ahmed Vefik Paşa, büyükelçi, başvekil, yazar ve Moliere mütercimi: ihtida eden Bulgarzadeler ailesinden geliyor. Sözünü yukarıda ettiğimiz bu ünlü Türkolog, eski yeni Yunancaya hakim ve anti-hellendi. İlk parlamentoda 1877'de seçim kanunu tartışılırken, Arab mebuslara "gelecek seçime kadar aklınız varsa dört yıl içinde Türkçeyi öğrenirsiniz" demişti¹¹. 1849'da imparatorluğa sığınan Macar, Polonyalı subaylar ihtida ettiler ve Türk milliyetçisi oldular. İçlerinden *Konstantin Borzecki* (Mahmud Celaleddin Paşa) Türk etnik milliyetçiliğinin düsturu olan "les turcs anciens et modernes" adlı bir kitabı yazdı (Bu zat şair Nazım Hikmet'in ana tarafından büyük dedesidir).

Öbür yanda Küçük Asya kıyılarında yer alan *Chidonia* (Ayvalık)'da kurulan Hellen Akademisi sadece Hellenleri değil, başka Hıristiyanları da eğitiyordu, ama Hellenize ederek... Buna rağmen aksi gelişme de başladı. Hellenlikle bağdaşan Bulgarlardan Konstantin Photinov gibi biri ise İzmir'de ilk Bulgar gazetesini "Lyuboslovje"yi çıkardı. Odesa'da ticaretle uğraşan bir Bulgar aydını olan *Aprilov*, Ukraynalı *Venelin*'in tesiriyle Hellen değil, Bulgar olduğunun bilincine vardı ve milli Bulgar maarif hareketini başlattı. Balkanlarda *pax-ottomana* sona eriyordu. Bulgar komitelerini model alan bir Türk komitesi İttihad ve Terakki Türkiye'nin ilk önemli siyasi partisi olarak hayata atıldı. Komiteyi İstanbul Tıp Fakültesi'nden bazı talebeler kurmuştu ama, kuruluşun şubeleri Balkanlara yayıldığında asker, sivil, memur, tüccar üyeleriyle tanınmaz hale gelmişti. Artık tam manasıyla bir Balkan komitesiydi. Osmanlı ordusu etnik Türk kültürüne ve diline her zaman dikkat etmiştir. Mesela Arabistan ordusunun askerleri arasında Arab sayısının artması üzerine derhal Anadolu'dan gençler buraya gönderiliyordu¹². İttihad ve

¹⁰ André Coromeles, *Réforme praticable en Turquie*, Athènes, 1853, s. 30. Stefanos Xenos, *Union or Dismemberment of Turkey*, Londra, 1876, s. 11. Georgi Pitziptos Bey, *l'Orient, les Réformes de l'Empire Byzantine*, Paris, 1858.

¹¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, TTK, Ankara, 2000, s. 189.

¹² *BOA*, 21 Zilhicce 1268/26 Ekim 1852, *İrade Dahiliye*, Nr: 16001.

Terakki bu nedenle az zamanda Türklüğün yeşerdiği bir parti oldu ve kozmopolit Selanik şehrinde Türk dili tarihiyle uğraşan memurlar ve aydınlar II. Abdülhamid sansüründen sığınacakları bir melce-i iltica buldular.

Balkanlar uzun bir tarih içinde Roma-Hellen-Slav unsurları barındırır. Hıristiyanlık Bizans mirasıdır. Osmanlılık Balkan tarihinin son beş asrını kapsar. Bugün Balkanlara "Güneydoğu Avrupa" diyor. Bu anlamsız bir adlandırmadır. Türk *Balkan* deyimi yerine Romalı *Haemus* tabiri de kullanılabilir ama niçin bir yerine üç kelime kullanıyoruz. Üstelik bu bölge neye göre güneydoğudur? G.B. Tiepolo'nun Würzburg sarayındaki Avrupa alegorisi veya Piscator'un haritalarındaki batı Avrupa merkezilik, şimdi tekrar böyle bir adlandırmayla diriliyor. Balkanlardan ne Bizans ne de Osmanlı mirası silinebilir. Balkanların tarihini kendi inancımıza göre tekrar yazamayız, inşaa hiç edemeyiz. *Arangio Ruiz*'in Roma hukuk mirası için söylediği bir deyimi Osmanlı mirası için kullanmak mümkündür.

Volendo e non volendo

Sapendo e non sapendo

Siamo tutti Osmanisti (Romanisti)

Balkan yarımadasının kültürü, toplumsal kurumları ve problemlerini anlamak için Osmanlı tetkikleri kaçınılmazdır; o dönem bilindiği ölçüde Balkanlar anlaşılabilir.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ARAB ULUŞÇULUĞU

Osmanlı İmparatorluğu 16. yüzyıla kadar bir Balkan İmparatorluğu olarak yaşadı. Arablar bu devletin uyuğu değildi ve o dönemler için İslam'ın ülke içi ve ülke dışı rolünden abartılı bir biçimde söz edemeyiz. İlk defa 18. yüzyıldaki toprak kayıpları ve Avrupa dünyasından gelen baskılar nedeniyle, Osmanlı hükümdarları İslam'ın sözcülüğü ve halife unvanına titizlikle sarıldılar. Öte yandan bu bilinçli İslam'ın yanı başında, ulusçuluk düşüncesiyle örgütlenme ve hareket aşamasına geçmekteydi. Aynı dönemde Arab ulusçuluğu hem düşüncenin doğuş ve gelişmesi, hem de örgütlenme yönünden Balkan ulusçuluklarıyla karşılaştırılamayacak düzeydeydi. 19. yüzyılda seçkinler arasında bir Arab ulusu ve Arabcılık bilinci vardı, ama bu bilinç siyasal örgütlenme, siyasal eylem ve hele bağımsızlık isteği aşamasına ulaşmadan imparatorluk parçaladı ve Arablar imparatorluğun dışında kaldılar.

Arab vilayetleri 1830'larda Mehmet Ali Paşa'nın işgaline kadar Osmanlı idari bünyesinde, Balkanlara göre daha özerk bir statüye sahiptiler (Bu özerkliği hukukî statüsü olan, mahalli meclisler ve mahalli demokrasiye dayalı bir sistem olarak anlayamayız). Yerli hanedanlar yönetimde söz sahibi olmuş, tımar rejimi her yerde ve yaygın olarak uygulanmamıştı. Ancak Tazminat döneminde merkezîyetçi reformlarla Arab vilayetleri; Libya (Yani Trablusgarb), Şam, Halep, Filistin, Lübnan, Irak (Musul, Bağdat, Basra) merkezi yönetim sistemine girmiş; Hicaz'da böyle bir uygulama yer almamış; Yemen'de ve hatta Trablusgarb'da tepkilerle karşılanmıştı. Ardından 1840'larda Lübnan'da Maruni-Dürzi çatışması çıkıp, beynelmilel müdahaleler bunu izleyince Cebel-i Lübnan için özerk bir statü hazırlanmıştı¹³. Arab vilayetlerinde 19. asırda meydana gelen bu yeni yönetim modeli bölgedeki sosyal ve ekonomik değişimle paralel biçimde yürüdüğünden, ideolojik

¹³ Bkz. Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 51-53.

yapıda da yeni oluşumların, yeni kültürel kalıpların geliştiği görülmektedir. Batı ekonomik sistemi, gelişen ulaşım ağı sayesinde, ticari etkinliğini büyüttü. Bölgede endüstriye yönelik hammadde ve yarı-mamul madde üretimi arttı. Hatta Lübnan ve Suriye'de ipekli dokuma dalında gelişmeler görüldü. Mezopotamya'da Basra, Akdeniz'de Hayfa, Beyrut, Lâzkiye gibi iskeleler liman etkinliklerine kavuştular; ticari mübadele hacmi büyüdü. Batı'nın bölgedeki girişiminin ticaretle sınırlı olmadığı açıktır. Fransa çok önceden dinî-kültürel alanda etkindi. İngiltere ve Amerikan dinî misyonları hatta Rusya bunu izledi. 19. asır başlarında dinî misyonların ve yabancı eğitim kurumlarının sayısı artmıştı. Bu tür değişimler Arab dünyasında klasik İslam'ın ideoloji birliğini sarsmaya başladı ve Arab dünyası 19. asırda Osmanlı yönetiminin hatırı sayılır karşı tedbirlerine rağmen imparatorluktan çözüme sürecine girdi.

Bunlara rağmen ilk önemli ayaklanma, Arab dünyasının kentsel ve tarım kesiminde değil; uzak çölde, Arab yarımadasında görüldü. Hareket katıyen ulusçu değildi; dinî bir hareketti. 18. asrın sonunda Arab yarımadasında bağnaz bir tarikat olan *Vahabîlik* önemli rol oynuyordu. Tarikatın kurucusu¹⁴ *Abdülvahab* daha çok 14. asır düşünürü olan *İbn-i Teymiyye*'den esinlenmiş görünüyor. Asr-ı saadetten (peygamber devri) sonraki her adet ve kurumu ve daha çok otoriteyi *bid'at* diye reddediyordu. Bu daha çok çöl Arablığının içtimâî kültürel kurumları dışındaki her şeyin reddi demektir. Abdülvahab, çölün en muhafazakar ve başkaldıran unsuruyla, *Saud* kabilesiyle birleşti. Saudiler onun ölümünden sonra Vahabîliği sürdürdü. 1806'da Emir Muhammed es-Saud Mekke'yi işgal etti. Bu hareket çok sonra Kavalalı Mehmed Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa sayesinde bastırıldı. Çöldeki bu olayı ve potansiyeli, sonraki gelişmeleri, özellikle Birinci Dünya Harbi'ndeki Arab ayaklanmasını değerlendirebilmek için hatırdâ tutmak gerekir.

Çağdaş boyuttaki Arab ulusçuluğu Mısır'da ilk ürünlerini verdi. Mehmed Ali Paşa, Mısır'da reformlarını uygulamaya başlayınca, bir grup öğrenciyi Avrupa'ya yolladı. Bunların içinde *Rifat el-Tahtavi* (1801-73) Arab ulusçuluğunun öncüsü sayılmalıdır. Tahtavi daha çok Fransız eğitim sisteminin ve Fransa'daki sosyal kurumların etkisi altında kalmıştır ve Arab ulusunun eğitimdeki kalkınması ve yurttaş bilincine ulaşması için gerekli yöntem üzerinde durmuştur. Ulusçuluğu bir ayrılıkçılık değildi; ve Osmanlı'nın İslam birliği ve bu birliğin gelişmesinde rolü ve toplayıcı kudreti olduğuna inananlardandı. Gene Mağrib'de, Tunus'ta ortaya çıkan ve Osmanlı bürokrasisinde en yüksek yere (sadarete) ulaşan *Tunuslu Hayreddin (Paşa)* de bu tür düşüncelere sahip ve modernleşmeci İslam'ın çerçevesi içinde değerlendirilmesi gereken bir kişiliktir. Arab ulusunun gelişmesi İslam ve Osmanlılık sayesinde mümkündür. Gerek imparatorluğun gerekse İslam'ın modern bir uygarlık ve kültür atılımı içinde yeni bir yorumu ve başarısı, Osmanlılığın sağlayacağı birlikle mümkündür. Tunuslu Hayreddin Paşa, sonraki politik kariyerinde de görüldüğü üzere, özgürlükler ve anayasal kurumların bu gelişme için gereği üzerinde durmuştu. Fakat Genç Osmanlılardan farklı olarak, Halife Sultanın otorite ve birliği sağlayan kişiliğinin zedelenmesi taraftarı değildi. Sultan II. Abdülhamid bu dönemde Arabların bu tip eğilimlerine karşı hareketsiz kalmadı. Bürokrasinin genç üyeleri arasında onlara yer verdi. İlk başta liberal eğilimli Arab gençler de bürokraside tırmandı. Tunuslu Hayreddin bu gençlerdendi, fakat tıpkı Türk ve Arnavut meslektaş ve fikirdaşları gibi sahnedem elendiler. Yerlerini kendi yönetimine daha sadık olanlar aldı. *Arab İzzet Paşa* ve *Melhameler* bu ikinci gruptandır. II. Abdülhamid döneminin görünüşte çok saygı

¹⁴ Buna bir mezheb denebilir mi, bu konuda ciddi şüpheler vardır.

gösterilen fakat Yıldız çevrelerinde aynı zamanda ihtiyatla bir kere ittiği ideologu *Cemaleddin Afgani* dönem içinde Arab ulusçuluğunu etkileyen ve ona çehre kazandıranların başında gelir.

Britanya'nın Mısır'daki egemenliğine karşı fikir hareketi başlatan çevreler *Muhammed Abduh* ve *Saad Zağlul* ondan çok etkilenmiştir (Her şeye rağmen Mısır'daki Arab ulusçuluğu ve hareketi Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı boyutlarda gelişti ve örneğin *Urabi Paşa* hareketi gibi olayları denemenin dışında tutmak zorundayız). Abduh'a göre, İslam artık bir din olmaktan çok, bir medeniyet ve çağdaş dünyanın arayışlarına cevap verecek bir düşünce ve hareket olarak düşünülmelidir. Abduh'un bu Afganivari modern İslamcılığı benimsemesine rağmen, Afganî'den farklı bir yönü vardı: İslam'ın asıl sahip ve öncüsü olarak Arabları görüyordu. Bu, modern Arab ulusçuluğu için önemli bir boyuttu. M. Abduh, örneğin, Osmanlı yönetimindeki Suriye'de bürokrasinin ve ordunun Türklerden oluşması, dilin Türkçe olması ve eğitimin de Türkçe empoze edilmesinden şikayet etmektedir. Onun Suriyeli izleyicisi *Reşid Rîda* (1856-1935) Mısır'a geçmiş ve çıkarttığı *El Manar* (Aydınlık) gazetesinde aynı fikirleri yaymıştır. Rîda'ya göre tarihte Arablık fütühat ve medeniyetle İslam'ı yayan ve yerleştiren bir unsurdur. Türkler ise fetihlerine rağmen, İslam'ın kuvvetlenmesini ve yerleşmesini sağlayamamışlardır. Türkler, İslam'ın gerilemesine neden olan bir unsur olmuştur. Bu görüşün Türkler ve Hind Müslümanları arasındaki, İslam'ın Türkler sayesinde geliştiği tarzındaki tezin tam tersi olduğu açıktır. Buna rağmen Rîda'nın Osmanlı hakimiyeti ve birliğini parçalamak gibi bir görüşü yoktur. Gene Suriyeli modernist İslamist *Abdurrahman Kewakebi* (1849-1902) de bu gibi görüşleri savunur. Kewakebi bütün Arab dünyasını gezen bir politikacı düşünürdü. O da Sunnî bir Müslümandı. Rîda'nın Vahabîliğe yakın fikirleri vardı ve dinî liderliğin Arablara verilmesine taraftardı. Buna rağmen ikisi de Arab dünyasının yakın gelecekte üstün ve öncü bir siyasî misyon yüklenemeyeceğinin bilincindeydiler ve Osmanlı'nın devamından yanaydılar.

Müslüman Arab düşünürlerindeki bu ortak boyut Hıristiyan Arablar tarafından da paylaşılmaktaydı. *Butrus el-Bustani* 1861'de Suriye'de kurduğu ilim akademisine (El Camiyya el İlmiyye es Suriyye) Ali ve Fuad Paşalar gibi kişileri ricali üye yaparken böyle bir strateji izliyordu. Ona göre Osmanlı birliği Arabların da birliğini sağlayacak, onların kültürel ve içtimâî gelişmesine yol verecek tek unsurdur. Bu sayede Arab dili de eğitimde kullanılıp, Arab dili ve imlası ve Arab kültürü bu birlik içinde gelişebilecekti. Siyasî kalkınma için de bu gerekliydi. Aslında yabancı eğitim kurumlarında (örneğin Syrian Protestant College ve Fransız Cizvit Koleji gibi) okuyan ön planda bu Hıristiyan Arablar; Arab tarihi ve kültürü ve diliyle ilgili araştırmalarda oldukça olgun bir düzeye ulaşmışlardı. Hıristiyan Arablar, İslam tarihi ve kültürünü Arab tarih ve kültürü olarak yorumlayan eserler verdiler (Kuşkusuz bir abartmadır). Bu düşünceler Arabların seçkin medeniyete büyük katkılar yapan ve yapacak olan bir ulus olduğu yönündeydi. Osmanlı yönetiminde Arabların daha çok söz sahibi olması, Arapçanın eğitim dili yapılması doğrultusunda istekleri vardı. Bu istekler, aynı zamanda, liberal bir düşünce ve anayasal kurumların gerçekleştirilmesi üzerinde yoğunlaşıyordu. İşte bu noktada Hamidiye rejimi liberal Arab ulusçuluğuyla, tüm İslamcı niteliğine rağmen, uzlaşmazlığa düştü ve Yıldız Sarayı'nın izlettiği Arab milliyetçiliği buydu. Fakat II. Abdülhamid diğer yandan bürokraside hem de hükümet merkezinde ve vilayetlerde en çok memur istihdam eden bir hükümdar olarak karşıt bir grup oluşturuyordu. Kaldı ki resmî Yıldız İslamcılığı da öncü

ve üstün rolü Türklere yüklemektedir. Özellikle *Said Paşa*'da bu açıkça görülür¹⁵. Hamidiye yönetiminin Arab düşünür ve aydınlarıyla arasının açılması, Midhat Paşa gibi uzlaştırıcı bir devlet adamının idareden uzaklaştırılmasına rağmen Hamidiye yönetimi ve sansürü Arablar üzerinde Türklerin üzerinde olduğu kadar etkili olamamıştır. Mısır'da basılan her şey kolayca ülkeye sokulup dağıtılabilmektedir. Arab ulusçuluğu bu dönemde federalist bile değildir. Ancak Arab dilinin kabulü yönündeki istekler de Osmanlı yönetimince dikkate alınmadı ve tam tersine Türk dili, artan sayıdaki okullarla birlikte daha fazla ve daha yoğun bir şekilde Arab gençliğine okutturuldu. Üstelik merkezîyetçi yönetimde yer alan Arab seçkinleri ancak istişari ve daha çok yönetimi tasdikçi bir işlev seçmek zorunda bırakıldılar. Aslında bürokraside görevlendirerek Arab seçkinlerini eritmek başarılı bir yol olabilirdi. Ne var ki, gerek İstanbul'da kurulan *Aşiret Mekteb-i Humayunu* gerek *Galatasaray*, gerekse *Mekteb-i Mülkiye*'deki özel sınıflara Arab eşrafının seçkin çocukları değil, daha çok orta ve alt sınıflardan gençler getirildi (Mekteb-i Mülkiye'de 1901 vev 1907 arası yüz atmış yedi Arab genci okumuştur).

Bir yandan Hicaz demiryoluyla doruğuna çıkan bayındırlık faaliyeti, öte yandan Filistin'deki Siyonist kolonizasyon Arabların dikkatini Türkler üzerinden başka noktalara çekmekteydi. Yabancı eğitim kurumlarına rağmen bir de Türk mektepleri artıyordu. Sadece Haleb'te bir İdadi, yirmi Rüşdiyye; Şam'da bir İdadi, üç Rüşdiyye 1880'lerde faaliyettedir. Bu sayı Birinci Büyük Harbin başında yüzü aştı. Basın organlarında, etkin basın dili Arapça ve Fransızca olmasına rağmen, altı civarında Türkçe resmî gazete vardı. Bundan başka resmî basınla propaganda dışında, dinî liderler de kazanılmıştı. Halebli *Rufai Şeyhi Ebu'l Huda* bunların başında geliyordu. İmparatorluğun sonunda Türkçeye dayalı önemli bir kültürel miras bırakılmıştı. Şu kadarını belirtmek gerekir: Hamidiye döneminde Arab ulusçuluğu ve resmî Osmanlı merkezîyetçiliği bir uyum içindeydi. Ancak bu uyumun da yakın gelecekteki patlamayı içinde barındırdığı açıktı. İttihad ve Terakki ilk başta bütün unsurlar gibi Arablarla da iyi geçinme yolunu seçti. Meşrutiyetin ilk yılında Arablarla ittihatçılar arasında (el İkha el Arabi, el Osmani) Arab-Osmanlı kardeşliği komitesi kuruldu. Ancak, bu kurul çabuk çözülecek ve ittihatçılarla Arab liderler karşı karşıya gelecektir. Tek istisna halen İttihad Terakki'ye sempati besleyen Canbulad ailesi ve Lübnan Durzîleridir. İkinci Meşrutiyette federalist bir yapıyı amaçlayan ve artık bir programı olan ulusçu Arab örgütleriyle Arab siyasal yaşamı yeni bir aşamaya girdi; ancak bunlar Balkan ulusçuluğu gibi etkin ve yaygın bir karakter gösteremiyorlardı. Örgütlenme ve faaliyet biçimi sadece farklı değil, aynı zamanda zayıftı. Arab örgütleri içinde *Aziz el Misri*'nin önderliğindeki *El Kahtaniyye* ve 1911'de Paris'te oluşan *El Fatat* en önemlilerindendir. İttihatçılar Arablarla iyi geçinmek için özellikle El Kahtaniyye'ye yakınlık gösterdiler. Başkentte ve başka yerlerde sürgünde bulunan Arab aydın ve kabile liderlerini affettirip Mekke'ye geri gönderdiler. El Kahtaniyye grubu Avusturya-Macaristan modelini izleyerek bir çifte monarşi istiyordu. İşte bu hiç kabul görmedi. İttihatçılar komiteyi yıkıcı ve kanun dışı ilan ettiler ve Aziz el Misri ile arkadaşları daha 1912'de Kahire'ye iltica etmek zorunda kaldılar. Bu sıralarda faaliyette olan El Fatat da 1913'te Paris'te bir Milli Arab Kongresi topladı. İttihatçılar kongreyi etkisiz hale getirmek için anlaşma yolunu seçtiler ve bir temsilci grup gönderdiler. Anlaşma Arabların lehineydi. Buna göre; Arapçanın resmî dil olması, Arabların askerlik ve memuriyette belirli bir oranda istihdamı ve özellikle Arab vilayetlerinde Arabların memur olması (bizzat beş tane vilayeti Arab valiler yönetecekti),

¹⁵ Bkz. E. Kuran, "Küçük Said Paşa as a Turkish Modernist", *International Journal of the Middle East*, 1.

bundan başka Osmanlı kabinesinde en az üç tane Arab nazır bulunması gibi esaslar üzerinde anlaşıldı. Kuşkusuz kongre sonunda ittihatçılar bu kararları uygulama konusunda hiçbir girişimde bulunmadı ve unuttular. İttihad ve Terakki'nin Arab politikası aslında Turancılık gibi akımlardan çok, bu gibi acemice politik manevralar yüzünden çıkmaza girmiştir. Fakat her şeye rağmen Arab unsurun imparatorluğun son günlerine kadar, Hicaz'daki ayaklanma dışında örgütlü ve yaygın bir ulusçu direnişe geçmediğini belirtmek gerekir.